

Проф. Б. Іваницький

ГОЛОВНІ СТАДІЇ РОЗВИТКУ
ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА
НА УКРАЇНІ

ПРОФ. Б. ІВАНІЦЬКИЙ

ГОЛОВНІ СТАДІЇ РОЗВИТКУ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ

(Схематичний нарис).

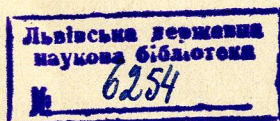
Відбитка з журналу „Український Агрономічний Вістник“,
книжка 2, 1934.

Л Ъ В І В

1934

Накладом Редакції журналу „Український Агрономічний Вістник“
Львів, Ринок 10, II-ий пов.

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок 10.

1.

Поки не відчувається нестачі лісових продуктів, нема турбот про ліс, нема лісового господарства. Останнє повстає й розвивається тоді, коли виявляється дефіцит між потребами людини і кількістю лісових продуктів. Збільшення лісокористування, зменшення площ лісів і збідніння останніх на ті чи інші продукти споживання — це є ті динамічні моменти, що стимулюють зародження й розвиток лісового господарства. Первісні форми його виявляються в певних заходах охорони лісу та в обмеженнях користувань, потім приходять стадія господарського унормування лісокористувань, пізніше — турботи про забезпечення сталої та найліпшої (кількісно і якісно) продукційності лісу і, вкінці, заходи до новозаліснення. Усі ці стадії розвитку лісового господарства тісно вяжуться із загальним господарським розвитком народу та з його культурним станом.

Лісогосподарська організація, в якій формі вона не виявлялася (охорона лісу, унормування лісових користувань, культура лісу), повстала й розвивалася в пристосованню до тих взаємовідносин між величиною попиту на лісові продукти і розміром їх природних запасів, що характеризували окремі періоди розвитку лісових користувань та залежали від ступня лісового забезпечення кожної даної території. Сам об'єкт організаційно-господарських турбот у лісі протягом часу мінявся, відповідно до чого мінялися як характер, так і інтенсивність лісогосподарського впорядження.

Лісові продукти за своїм основним характером належать до одної з двох груп: групи *прямих лісових користувань* (деревно) і групи *побічних лісових користувань* (трава, лісові овочі, гриби, дичина й ін.). Організуюче значіння користувань цими продуктами для лісового господарства протягом часу міняється. В добу натурального господарства, коли кількість деревного приросту перевищувала потребу в деревні, ліс цінився, головню, з погляду побічних користувань. З розвитком народногосподарських відносин та із зменшенням лісового забезпечення країн набувало обмінної вартості деревно, яке й стало головним предметом при господарським впорядженні лісу. Але великообсяжність деревних продуктів стоїть на заваді транспортуванню їх на більші віддалення і ці продукти набувають обмінної вартості тільки повільно — в залежності від комунікаційних можливостей. Тому період лісового господарства на прямі лісові користування настає звичайно після лісогосподар-

ського періоду, в яким головного значіння в обміннім обігу набувають *друготні продукти* деревна, а не саме деревно; для цих продуктів саме деревно є тільки сировиною; головні з цих продуктів є: попіл (поташ), вугілля, смола й дьоготь.

Кожньому з названих лісогосподарських періодів є властивий і певний стан загосподарованости лісу, що стоїть у звязку як з характером самих лісових користувань, так і із загальним станом на той час народногосподарських та культурних відносин. В свою чергу, характеру та інтенсивности лісових користувань відповідають і певні форми та стан самого лісу, розвиток лісової науки й техніки та напрям державної лісової політики. Отже, потреби в лісових, продуктах та способи й можливості задоволення їх стають стимулами розвитку лісового господарства: лісівництво, дійсно, є дитиною нестатку.

Найпримітивніші форми лісівництва сполучаються із давнім періодом господарства на побічні лісові користування, найдосконаліші форми — з найінтенсивнішим використанням усіх деревних продуктів: існує певна повна рівнобіжність між формами та інтенсивністю лісових користувань і формами та станом лісового господарства.

2.

В історії лісового господарства на Україні виявляються усі три зазначені періоди: спочатку період господарства на побічні лісові користування, пізніше — на друготні лісові користування і, зрештою, період господарства на прямі лісові користування. Але при цьому треба мати на увазі, що кожна стадія тільки поступово переходила в другу і що в різних частинах української території ці стадії розвивалися різним темпом і в різний час.

Роля українського лісу в стародавні часи цілком відповідає першому ступневі розвитку лісового господарства, коли головну ціну лісові надавалося за побічні користування в ньому. Про це виразно свідчать літописні джерела. Руська Правда про ліс не говорить нічого, але призначає пеню тому: „аже кто борть роззнаменаеть“, „аже межю перетнетъ бортьную“, „аже борть подотнетъ“; призначається кара також тому, „аже кто подотнетъ вервь в перевѣсѣ“ (пристрої для ловлі птахів), „кто украдет в чьем перевѣсѣ ястреб или сокол“, і т. ін. Отже, охоронялися в лісі тільки інтереси *бжільництва* й *ловецтва*. Це й не дивно, бо й головні продукти того часу, предмети багатства й торгівлі, давав ліс; крім „челяді“ (невільників), се були: шкіра, мед і віск. Ними давали дань, посиляли дарунки й торгували з чужими народами. Мед широко вживався й дома. Ліси були тоді дуже багаті на найрізноморднішу дичину. Так, з оповідання Володимира Мономаха знаємо, що він ловив диких коней, полював на турів, оленів, лосів, диких кабанів, медведів, барсів. Бобри, соболі, куниця, білки, лиси, різні птахи були поцичені скрізь.

Переважаюче значіння бортництва й ловецтва, як основних об'єктів лісового господарства на Україні, залишилося аж до XVI віку, як про те свідчить другий законодавчий збірник — Литовський статут (1529 року). В ньому мається окремий IX розділ

„О ловли, о пушцы, о бортное дерево и озера, о бобровые гоны, о соколые гнѣзда и о хмелища”. Але тільки артикул 18-тий цього розділу говорить про шкоди в „гаи зарощеном”; решта положень горкається побічних користувань, головно, ловецтва, якого інтереси охоронялися досить суворо: „если бы стрельца поймано над зверем вбитым в пушцу”, то він „маєть быти на смерть сказан”. Строго охороняються й боброві гони. Ніхто, навіть власник землі, не смів близько від бобрового гнізда (як кием кинути) ні орати, ні косити, ні теревити лози. Окремим об'єктом охорони були й борті.

Але, звичайно, прямий продукт лісу, — деревно. — потрібний був для задоволення багатьох важливих господарських потреб і тоді: будови, стіни, горожі, мости, різний посуд, човни, яких виробом славилися наші предки — усе це робилося з дерева. Були й особні спилки „древоділів”. Відомо, що човни були предметом торгу у Києві, очевидно продавали тамже і різний деревляний посуд. Але дерево у лісі ще не мало обмінної вартості і деревом з лісу міг вільно користуватися кожний.

Починаючи з XV—XVI в., ліси, що раніше були спільною власністю, стали широко „надаватися” разом з іншими землями, як заселеними, так і незаселеними, різним особам за обов'язки військової служби. Частина цих надань пізніше перейшла в повну власність шляхти. При цих наданнях лісових земель звичайно підкреслювалися як важливі господарські вартості, знов таки, різні *ловські вигоди: боброві гони, зерем'яни (боброві гнізда), лови звірині і пташині, перевіси на птахів* і т. ін.

Поширення „надань” лісових земель в XV—XVI вв. не могла не стимулювати та обставина, що в цей час ставався перелом у відносиним значинні лісових користувань. Усе більшої вартості набувало деревно, стаючи предметом обмінного обігу. Тому в цей час з'являється все більше обмежень в праві користування деревном, повстають спеціальні оплати за права „врубів” в ліси, т. зв. лісне, оплати за право пасти свиней у лісі і т. ін. При таких правнім положенню лісових земель були характеристичними т. зв. *лісові угоди*, себто право користування („вольно уѣзжать и брать”) в чужім лісі — державнім, приватнім, громадським чи церковнім. Це право стосувалося до використання дерева до будування, дров до опалу, випасу худоби, кошення трави, ловецтва і т. ін. При зазначенні умов користування виявляються вже турботи влади про збереження лісу, аби його не було відразу „виполонено”, а „заховано” і на майбутній час. Так само, „розроблення” *лісових ділянок* для задоволення потреб рільництва, що раніше вільно було робити кожному, все частіше вимагало дозволу тієї чи іншої влади.

Усі зазначені тут відносини характеризують поліські частини української території. Але загально такий же характер лісових користувань стосується лісостепових та степових районів України, де ліси, як і степи, також були багаті на найрізнішу дичину. В той час, як у лісовій смузі в XV віці вже більш-менш концентрувалося осіле рільничє життя, лісостепове Лівобережжя експлуатувалося, головним чином, тільки наїздом, „уходами”. Тільки з другої половини XV в. тут починає осідати більше стала колонізація. Але ще й у XVI—XVII вв. поширення колонізації по Лівобережжю, все

далі на схід і південь, було сполучено з тими можливостями життєвого забезпечення „уходників”, що його давали побічні лісові продукти — мед і звірина („пасічна” і „уходницька” колонізація). *Лісовий бортник і мисливець займав нові землі, щоб ставати степовим хліборобом.*

При таких характері використання лісів на Україні аж до XVI—XVII вв. основним предметом господарських турбот був не самий ліс, а тільки його фауна. До того ж сам ліс чи хоч його густе склеплення іноді стояли й на перешкоді селянинові-рільникові чи скотареві в його господарських заходах і турботах. Поширення сільсько-господарських земельних вжитків на кошт лісових ґрунтів, обезкорювання дерев і випалювання лісу з метою його проріджування та поліпшення випасів — це ті заходи, що вільно відбувалися в цей період у всіх тих місцях давньої колонізації українських земель, де було досить лісу. Отже, в цей час ще не було господарської організації лісу, а існували тільки заходи до охорони інтересів ловецтва й бжільництва, себто побічних лісових користувань. Сам ліс був не тільки незагосподарованим, але й без господаря, бо своїм деревном покривав тодішні потреби всіх і кожного і здавався тим невичерпаним джерелом, що над міру задовольнятиме всі можливі потреби і в найдальшому майбутньому. Ніхто не цікавився стати господарем лісу і кожен міг вільно користуватися в ньому деревном. В таких умовах користування вирубувалися не найліпші в лісі дерева, але, ті, що їх легше довести й обробити. Рівномірного використання лісових запасів за таких умов не було, експлуатувалися тільки певні ділянки лісу, а інші занедбувалися; в останніх нагромаджувалися маси перестійного і хорого лісу й основною формою тодішніх лісів був *праліс*. В ньому скупчувалися дерева найрізнішого віку, гнізда та більші ділянки молодячих заступалися 200—300-літніми деревостанами, головню наших основних порід: сосни та дуба, або ж були перемішані між собою всі генерації й породи. Але, час від часу, многовіке життя цих пралісів, головню соснових, порушували страшні пожежі, що посушними роками нищили суцільні 100—1000-гектарові масиви поліських пущ. *Ліс був тоді тільки подарунком природи, тільки краєвидом.* Тому було тоді тільки певне господарське нормування природних засобів ловецтва й бжільництва, але господарства на деревні запаси ще не існувало. Були турботи про окремі дерева — одиниці серед мільонів інших; охоронялися старі дупласті бортні сосни й дуби, дерева — де гніздилися ловецькі птахи, куниці, білки; охоронялися ті старі, врожайні на жолуді дуби, що на повнім соняшнім світлі широко розгалужувалися серед лісових вікон-галявин. Але не було ще турботи про ліс-стихію, що жив своїми власними силами, за законами природи.

3.

Нова стадія лісового господарства починає виразно позначатися в західних частинах України в XV віці та набирає значної інтенсивности в другій половині XVI в., коли Люблинська унія (1569 р.) через Польщу відкрила західньо-європейські лісові ринки для українського лісу. У зв'язку із західньо-європейським попитом

в цей час набувають експортного значіння ті українські ліси, що лежали при сплавних річках. Нарвом і Бугом, а з Галичини також Сяном спускалися лісові товари до Висли, а Вислою йшли до Данцігу, звідки розвозилися морем до різних європейських портів. Настав *доба друготних лісових користувань*, в якій є проте елементи й третього періоду — доби переважно прямих лісових користувань. *Дерево, попіл, смола і дьоготь* були тими лісовими продуктами, що їх в цей час шукав в українських лісах західно-європейський покупець. Ванчоси, кленку, щоглове й будівельне дерево, бондарний та інший деревний матеріал сплавлялися річками з тих лісів, що лежали поблизу сплаву.¹ Цимиз шляхами йшли й друготні лісові продукти. Але вони були вже продуктами перероблення деревна, являли собою вартість уже сконцентрованої річовини, що мала велику ціну. Їх транспортування не обмежувалося дешевими водними шляхами, бо воно виплачувалося і при найбільших віддаленнях. Отже, в той час як саме дерево вивозилося тільки з найближчих до сплаву лісів, попіл, вугілля, смола й дьоготь добувалися й довозилися з відлегліших місцевостей.

Рубанки лісу на деревний матеріал, а, зосібна, випалювання його на попіл спричинилися до значних змін в стані, а, зрештою, і в складі лісів. Сучасники говорять про велике нищення лісів у XVI в. для здобуття цих товарів, зосібна, при сплавних річках. Цьому знищенню значно сприяло швидке підняття цін на лісові товари. Так, коли року 1563 лашт попілу в Данцігу платився по 34 зол., то в 1620-их роках в такій далекій околиці, як староство Овручське, платилося на місці за лашт попілу аж 576 зол.; отже, й зробивши поправку на зменшення ціни золотого, матимемо збільшення ціни попілу щонайменше в п'ять разів (М. Грушевський).

Це *нищення лісів на попіл поширилося й в лісостепові околиці*: межибізьські, браславські, уманські, білоцерківські, фастівські ліси випалювалися на цей продукт. На Поділлі ще й нині можна бачити великі могили з попілу („поташні”), де палилися колись славні подільські пущі та діброви. Це випалювання захопило й Лівобережжя. Не тільки в чернігівськім Поліссю, але й в Ромні та в Гадячі випалювалися ліси на попіл та смольчуг. Запобігання поташу розвивалося не тільки в зв'язку з закордонним попитом; на Україні стало поширюватись власне шкляне виробництво. Шкляні гути вже в XVI віці були в лісових частинах; поруч з ними повставали залізні рудні; про колишнє існування цих промислів і нині свідчать такі назви селищ, як Рудня, Гута, Вуда та ін., особливо поширені на Волині, півн. Київщині і Чернігівщині. Ці підприємства споживали багато дров'яного палива, а гути ще й поташу з попілу. Гути продовжували існувати й розвиватися ще й у XVIII в., і тільки в міру знищення лісів цей промисл занепадав.

При заселенню Слобожанщини *українські ухадники також промишляли паленням попілу, гнали смолу й дьоготь*. А вивіз значних кількостей попілу за кордон тривав ще у другій половині XVIII в. (напр., торговельні операції гетьмана Розумовського).

Проте, і в цю добу, коли найбільше поплатними продуктами з лісу були попіл, смола, дьоготь, в українськім лісовім господарстві відігравали більшу чи меншу роль і продукти як попередньої

доби — мед, віск, хутра, так і наступної доби — деревно. Це й зрозуміло, бо перехід однієї господарської форми в другу відбувається поступово і тому всяке хронологічне розчленування динаміки життєвих явищ приходить базувати тільки на головних групах цих явищ.

4.

З кінцем XVIII віку та з початком XIX віку питома вага у обміннім обігу трьох зазначених груп лісових користувань усе виразніше міняється *на користь головного продукту лісу — дерева.*

Початок XIX в. характеризується *розвитком власної промисловости на Україні.* Ця промисловість найохотніше осаджувалася і найлегше розвивалася там, де було досить лісу. Нічого дивного в цьому нема, бо до половини XIX в. дрова були основним родом палива. Отже, найширше промисловість розвивалася у нас на Поліссю, а потім на Харківщині та на Поділлі: на Волині та на Поділлі зосереджуються сукнарні, ливарні та шкляні гуті, споживаючи на опал значні кількості дров'яного палива, на Київщині — чинбарні, використовуючи дубові порости на гарбники, на Чернігівщині — миловарні, маючи місцеві запаси поташу. А з кінцем першої половини XIX в. вже значно розвинувся і цукроварський промисел, що вимагав великих кількостей дубового матеріалу на будівництво та різних порід на паливо. Відчиняються цукроварні на Чернігівщині, Поділлі, Харківщині, Полтавщині (року 1852 було 223 цукроварні на Україні). У зв'язку з розвитком місцевої промисловости підіймаються ціни на ліс, а особливо дорожчає дров'яне паливо. Рубають й нищать ті ліси, що раніше не мали збуту ні за кордон — за відсутністю шляхів, ні на місцях — через малі потреби.

Розвивається *внутрішній торг прямим продуктом лісу — деревом.* З Волині, Київщини, Чернігівщини спускалися по Дніпру до Кременчука і далі плоти дерева, драні, дерев'яного посуду. Немало дубового матеріалу потребувала чорноморська військова флота, як і фортифікаційні праці в степових частинах України. Розвиткові лісового торгу сприяло і поліпшення умов сплаву через деяке урегулювання річок та влаштування (на початку XIX в.) штучних водних шляхів — каналів, що сполучили басейни Дніпра, Висли й Західної Двини.

З розвитком ринкового попиту на лісові матеріали, предметом гуртової експлуатації, крім грубших дерев, стає і дрібніший матеріал, що його усе більше потребує, як будівництво, так і добуваюча промисловість (зосібна, гірництво). *Первісна вибірна форма рубанок лісу набирає характеру суцільности.* Рубанки все більше віддаються від річних та головних сухопутних шляхів у глибини досі майже недоторканих поліських пуш; захоплюють вони і всі ліси Лісостепу. *Але лісове господарство ще не було впоряджене;* не було плянових заходів до забезпечення постійности користування з лісу, рубанки провадилися не на підставі певних розрахунків розмірів видачі, а скрізь — де було зручніше. Там, де рубанки мали помірний характер, де вибиралася незначна частина дерев, де порости залишалися в спокою, не турбовані випасами та не нищені поже-

жами, там природне лісопоновлення відбувалося задовільно або й добре. Але ділянки лісу, сильно виснажені вибіркою дерев або й суціль вирубані на більших площах, сильно засмічені рептками від рубанок та різними відпадками, випасувані худобою та випалювані навмисними чи випадковими пожежами — ці зруби оберталися в пустки, заростали вересом, задернювалися травами, засмічувалися лісовими бурянами, а, в ліпшому випадку, сосняки й дубняки перетворювалися на березняки, осичники, вільшаники й грабняки. *Елементи експлоатації були домінуючими*, а заходи господарности зводилися, головню, до використання того, що дала сама природа. *Безладна вибірня форма рубанок* у наших поліських і лісостепових лісах існувала ще на початку XIX в., навіть, у скарбових лісах і тільки з другої половини XIX в. ці ліси впорядковувано за суцільними зрубамі. Але давніші суцільні зруби, необмежені ні розміром, ні формою і невпорядковані за певною чергою, супроводилися ще більше негативними наслідками, ніж рубанки вибірні.

Негосподарний характер рубанок, що не мали в основі розрахунків, які забезпечувалиб постійність користувань та добрий стан лісу, спричинився до значних виснажень лісових запасів і там, де лісів було небагато. Так, за офіційними джерелами 60—70-их років XVIII в., стан лісів на Слобожанщині загальною малюють як незадовільний — „не от скупости натури, но потому что оние небрежением обывательским опустошени”. А з кінцем XVIII — початком XIX віку майже всі передстепові й степові ліси були в значній мірі виріджені, пошкоджені або й зруйновані.

В деяких місцях і районах України відчувався вже брак лісу, а колонізація степу через відсутність тут лісів не могла розвинути. Тому, в той час як на Полісся та в більше заліснених частинах Лісостепу ще не виявляється необхідности унормування, чи хоч обмеження користувань, *в степових та в деяких лісостепових частинах України починаються праці по штучному лісорозведенню*. Багато спроб такого лісорозведення супроводилося невдачами і більшість тогочасних звітів констатувало, що або миші насіння поїли або сходи не з'явилися, або деревця посохли чи померзли, або культури були дуже рідкі. Але деякі культури супроводилися великим успіхом. До таких праць належать лісокультурні заходи харківського поміщика Данилевського, який, починаючи з 1804 року, розвів коло 1000 десятин соснового лісу на пісках Зміївського повіту, праці по розведенню лісів військовими поселенцями з розпорядження Аракчеєва (від 1817 до 1855 рр. було розведено коло 13 тис. десятин), праці херсонського землевласника Скаржинського, що, починаючи з 1819 р., розвів коло 400 дес. лісу, праці одеського градоначальника Левшина, який в околицях Одеси в рр. 1830—1843 закультивував 223 дес. лісу, цікаві праці миргородського землевласника Ломиковського та інші.

Так, протягом першої половини XIX в. народжувалося і поступовно розвивалося на Україні штучне лісорозведення.

Але найбільшого значіння, і то з погляду як лісівництва, так — ще більше — сільського господарства, набули систематичні *праці по степовому лісорозведенню*, розпочаті року 1843 на Катеринославщині й інтенсивно проваджувані аж до 90-их років минулого віку.

Їх наслідком було насадження 15 тис. га степового лісу та великі наукові надбання з погляду вивчення природи українського степу та біології лісу, як і природних основ степового лісорозведення.

5.

Доба повного використання лісового продукту — деревна — характеризується не тільки тим, що останнє зробилося предметом значного попиту на ринку: разом з тим воно ставало як предметом охорони проти вільного чи безконтрольного користування, так і предметом господарських турбот у напрямі забезпечення в майбутньому сталості та рівномірності видачі з лісу. *З об'єкту експлуатації сам ліс перетворювався в об'єкт господарства.* Але до впорядкування господарства лісівництво прийшло через спустошення лісів та через розчистки лісових ґрунтів.

Впорядкування лісокористування відбувалося, звичайно, цілком повільно, відповідно чому поступово мінялися як способи рубанок, так і форми лісу та обсяг технічних і організаційних завдань господаря.

Розвиток промисловости, поліпшення сплавних річок та будова залізниць були тими важливими чинниками середини XIX в., що сприяли значній інтенсифікації лісокористування на Україні. У цім же напрямку вплинула і нова видатна подія — *скасування кріпацтва (1861)*, що цілком змінила умови сільського господарства. Ліс, що раніше складав невіддільну частину сільського господарства, емансипувався від останнього, і поміщики, потребуючи грошей, стали продавати свої ліси на зруб. Будова залізниць на початку другої половини XIX в. зробила приступними для лісопромисловців багато нових лісів Полісся й Лісостепу. Піднялися ціни на ліс, а із зростом земельної нужди селянства значно збільшився попит на лісові ґрунти — як земельні резерви. Наслідком всіх цих обставин *рубанки поміщицьких лісів та розчистки лісових ґрунтів досягли великих розмірів.* Нищилися і селянські надільні ліси.

Перед урядом та громадськими органами усе ясніше змальовувалася *небезпека повного знищення лісів.* Зверталася увагу не тільки на все меншу забезпеченість країни деревом, але й на ті шкідливі наслідки, що повставали в наслідок зведення лісів: утворення сипких пісків та ярів, великі повені на весні, обміління річок, розмивання берегів і т. ін. В таких обставинах повстав *лісоохоронний закон 1888 року*, що забороняв спустошуючі рубанки і розчистки лісових ґрунтів та спонукав лісовласників до складення плянів лісовпорядкування. Щоправда, за 25-ти літній період чинності лісоохоронного закону (1888—1913) лісова площа на Україні зменшилася приблизно на 1 мільон гектарів, але на кінець цього періоду за плянами господарства впоряджено більше 2 мільйонів гектарів приватних лісів. Звичайно, впорядкування лісів за плянами господарства не можна класти на рахунок самої чинності лісоохоронних комітетів. В цім же напрямку впливало значне підняття цін на ліс, яке робило лісове господарство на Україні все більше рентовним. За 13 передвійськових років коріневі ціни на ліс на Україні підіймалися, напр., подвійно швидчим темпом, ніж у Німеччині.

Продукційність лісу і плянове використання його приросту стали предметом дослідження і господарської організації. Першою формою загосподарованого лісу був вибірний ліс. Впоряджене вибірне лісове господарство виявлялося в певній пляновитості щодо рівномірного використання можливо всіх лісових запасів через поділ лісу на чергові зруби та в організації лісовідновлення через певні заходи охорони лісу. Але в перших стадіях розвитку вибірного лісового господарства оцінка і впорядкування лісу були мінімальними: ні приросту, ні запасу деревна не визначалося, а все впорядкування лісу обмежувалося його поділом на декілька більших частин та визначенням чергових зрубів і, зрідка, попереднім вибором та затавруванням дерев, призначених до рубанки. В процесі поступового розвитку господарських форм лісу суцільна рубанка, при якій лісові праці зосереджуються на значно менших площах, давала все більше можливостей до уточнення господарських обрахунків та до розвитку лісокультурної справи. На цій ступені розвитку лісового господарства лісогосподарська техніка стає значно досконалішою. Для визначення площ щорічної рубанки стає необхідним точний вимір всієї площі лісу; щоб досягнути рівномірності щорічних видач з лісу за масою деревна, треба було знати техніку визначення запасу й приросту деревна; турботи про вчасне лісопоновлення суцільних зрубів, що часто займали значні площі, викликали упрощення і удосконалення лісокультурної техніки; невдачі природного лісопоновлення на небезпечно великих зрубках вимагали зменшення ширини зрубів, надання їм певного напрямку та встановлення черги рубання їх. Запровадження штучного лісопоновлення давало можливість розв'язання справи виплекання наших коштовніших порід, вжиття заходів до привернення попереднього складу дерев у наших лісах — з пануванням сосни і дуба. Підняття цін на ліс не обмежувалося тільки грубшими сортименами, набував попиту і дрібний матеріал та хмиз. Це давало можливість розвинути праці по плеканню молодих поростів шляхом запровадження і поширення рубанок та догляду за лісом.

Усі ці удосконалення в техніці лісовирощення йшли слідом за збільшенням запотребувань на ліс, яке відбивалося в першу чергу на цінах на лісовий матеріал і паливо. Яким темпом збільшувалися розміри видачі з лісу за останні 40—50 років перед війною видно з таких даних: в 1867 р. на кожну десятину площі скарбових лісів припадало видачі з лісу *пересічно 21 куб. фут.* річно, а, в 1911—1913 рр. — *171 куб. фут.*; збільшення на 714%. В окремих губерніях користування деревном збільшилося на цей період аж на 195% (Волинь). *За останні 13 років перед війною корінева ціна на ліс на Україні піднялася на 50%, а за останні 25 років ціна на ліс зросла більше як вчетверо, а гуртовий прибуток скарбових лісів збільшився у вісім разів.*

Усвідомлення господарської цінності лісів (з погляду як потреб в матеріалах і паливі, так і грошових прибутків), як рівнож розуміння його охоронної і меліораційної ролі, спричинилися до збільшення культурних асигнувань у бюджеті скарбових лісів (в 1913 р. на Україні вони складали коло 40% всіх організаційно-господарських витрат). Швидким темпом підіймався рівень лісо-

культурної справи у скарбових лісах на Україні і коли в 1900 році було закультивовано тільки 6% щорічного зрубів, то в 1914 р. цей відсоток прирівнювався 96, себто площа культур відповідала площі нових зрубів. Разом з тим розвивалися і праці догляду за культурами та за молодняками з метою виплекання в майбутньому деревостанів найліпшого складу і якості.

Розвиваються також праці по лісовій меліорації ялових земель, що повстали здебільшого внаслідок розчистки лісових ґрунтів: закріплюються та заліснюються сипкі піски та яри. Переводяться складні праці по штучному залісненню степу більшими масивами і лісовими смугами.

Але, звичайно, лісокультурний стан скарбових лісів, яких площа виносила тільки коло 20% площ усіх лісів, не був прообразом стану всього лісового господарства на Україні. Більше мільона гектарів приватних і громадських лісів в 1913 р. ще не було впорядковано за плянами господарства, а в інших господарство провадилося найпримітивнішим способом — аби тільки не вийти з норм обов'язуючих приписів лісоохоронних законів. Та й наслідки попередніх спустошуючих рубанок для свого виправлення вимагають довгого часу — декілька десятків років, а то й цілого півстоліття. Отже, злий стан багатьох лісів на Україні перед війною є загально відомим фактом. Але для нас є показні ті нові нетільки тенденції, але й шляхи, що виразно позначилися в лісовім господарстві України, починаючи з $\frac{1}{2}$ XVIII.— $\frac{1}{2}$ XIX. вв., ті важні моменти, які засвідчили про зворот в лісовім господарстві від практики безтурботної експлуатації лісових продуктів до політики резервації лісових запасів та плекання лісу, — і яко продуцента господарських вартостей, і яко важливого елементу природи країни.

Війна, революція і „плянові” рубанки лісів останніми роками перервали природний, органічний процес розвитку лісового господарства і „окультурнення” лісу на Україні. Рубанки за добу війни як у скарбових, так і у приватних лісах ні за розміром, ні за місцем зрубів не відповідали пляновим передбаченням, десятикратно перевищуючи в багатьох випадках встановлені норми. Для задоволення потреб військових будовань, опалу міст і промислових закладів, що в багатьох випадках з камяного вугілля мусіли перейти знов на дрова як паливо, вирубувалися в першу чергу ліси, що лежали поблизу сплавних річок та залізниць; збільшеними рубанками виснажувалися й інші ліси. В добу революції ліс був одною з перших жертв. Як „загально-народне добро” він став приступним всім і кожному. Рубали старий і молодий ліс, витравлювали худобою молодняки й культури, розкорчовували й розорювали суцільні зруби. Коштовні дуби розпилювали на дрова, використовували для льохів, парканів і т. ін. Верхи, гілки і тріски засмітили ліси. Неналагодженість транспорту у зв'язку із загальною господарською анархією, що тривала кілька років і після закріплення більшовицько-московської окупації на Україні, звичайно, не сприяли упорядкованню, чи обмеженню лісових користувань. Після того прийшла „пятирічка”, а з нею і нові теорії „лісовпорядження”, що відкинули принципи рівномірності й постійності користувань для кожної окремої лісової дачі. Збільшення лісокористування в два-три рази в порів-

нянні з приростом лісу — в тому виявилася на практиці нова „пляновість” у лісовім господарстві на Україні.

Протягом років уже порушуються на Україні норми правильного, господарського використання лісів, ліси виріджуються і виснажуються на коштовніші сортименти.

Значне зменшення лісопродуктивних площ на нові сотки тисяч гектарів та загальне виснаження лісових запасів і обезцінення багатьох деревостанів вибіркою коштовніших дерев — то є загальні наслідки двадцятилітнього періоду безгосподарного використання українського лісу.

Не знаємо, коли прийде час відродження для українського лісу. Але нинішнє *зле збочення* лісогосподарської дійсності з того шляху, на який українське лісове господарство було скермоване, як інтересами народно-господарського забезпечення України, так і органічними, еволюційними внутрішніми процесами самого лісового господарства, суперечить загальним народно-господарським і національним інтересам України. Тому це збочення життя виправить і українське лісове господарство знов піде по шляху ще інтенсивнішого переведення в майбутньому вже встановлених тенденцій: *резервації існуючих та розведення нових лісів, береження лісових запасів та плекання нового, „культурного” лісу.*

6.

Усе досі сказане можна сформулювати в таких загальних положеннях.

Лісове господарство України в своєму розвитку перейшло через тіж доби господарського впорядження, які характеризують історію лісу, лісових користувань і лісогосподарської організації в інших європейських країнах еволюційного господарського розвитку, себто від господарства на побічні і друготні лісові продукти до господарства на прямі лісові продукти. — Неодночасність колонізації окремих частин української території, — колонізації, що за історичних часів тривала майже тисячеліття, з одного боку, та різний ступінь заліснення цих частин (від суціль залісненого Полісся до майже безлісного степу), з другого боку, — не дають можливості встановити загальні дати тривання кожної нової стадії лісового господарства; на перешкоді цьому стоїть і одночасність користування в кожную добу лісовими продуктами усіх груп. — Коли взяти на увагу моменти масовості у даних явищах та ступінь розвитку основних для кожної доби тенденцій, то можна встановити в українським лісовім господарстві такі початкові дати окремих форм господарського впорядження: 1) господарство на побічні лісові користування — від початку історичної доби, 2) господарство на друготні лісові продукти — з XV.—XVI. віку, 3) господарство на прямі лісові користування — від $\frac{1}{2}$ VIII.— $\frac{1}{2}$ XIX. вв. — Кожній лісогосподарській добі властиві свої форми лісу та господарського лісовпровадження: 1) господарству на побічні лісові користування відповідав праліс, що був для людини тільки частиною природи, стихією, що жила своїм власним життям; сам ліс був безгосподарний, а господарське й правне впорядкування лісових користувань

стосувалося тільки ловецтва й бортництва; 2) господарству на друготні лісові користування відповідав, головним чином, вибірний ліс, вже огосподарений, але незагосподарований, з безладними вибірними рубанками, а частково й з неунормованими суцільними зрубам; попіл, вугілля, смола й дьоготь стали найпоширенішими лісовими продуктами в обміннім обігу, спричиняючися тим до значного виснаження лісів та до погіршення їх складу; 3) господарству на прямі лісові користування відповідає впоряджений за плямом господарства, чи, принаймі, обмежений в розмірі і характері користувань, вибірний чи суцільно-зрубний ліс з більш-менш повним використанням деревних сортиментів — до найдрібніших; характеричною ознакою цієї доби є запровадження лісокультурних заходів у практику поновлення й плекання лісу та праці з новозаліснення, зосібна, з меліораційними цілями. — Війна, революція і „плянове” виснаження українських лісів останніми роками дуже эле вплинули на стан лісів і перервали природний поступ лісового господарства; але це сприятиме ще більшому посиленню його тенденцій до всебічної — як культурної, так і експлуатаційної інтенсифікації в майбутньому.

R É S U M É.

PROF. B. IVANYCKYJ : L'ÉCONOMIE FORESTIÈRE EN UKRAINE.

L'économie forestière de l'Ukraine avait traversé dans son évolution les trois périodes fondamentales de l'aménagement économique liées étroitement au caractère de l'exploitation des forêts dont les produits devenaient à chaque période l'objet d'une organisation économique. Pendant la première période qui s'étend du X au XV—XVI siècles environ chacun pouvait se procurer du bois des forêts et l'organisation de l'économie forestière n'avait en vue que la chasse et l'apiculture. Durant la seconde période, du XV—XVI au XVIII—XIX s. environ, le bois devient l'objet d'échange, mais pour la plupart en qualité de produits secondaires: cendres, charbon, résine et goudron. A cette période l'exploitation des forêts s'était étendue considérablement, mais on ne se souciait pas encore de leur régénération; ce n'est qu'au commencement du XIX s. et seulement dans les prairies de l'Ukraine, qu'on inaugure la culture artificielle des bois. Pendant la troisième période, période d'exploitation presque exclusive du produit immédiat des forêts du bois, le matériel sur pied et l'accroissement des forêts deviennent l'objet de soins économiques, ce qui avait favorisé l'édification des réglemens de jouissance des forêts, conformément aux plans d'exploitation, ainsi que le développement de la culture des bois.

La guerre, la révolution et l'épuisement „systématique” („d'après le dit plan quinquennal) des forêts de l'Ukraine durant les derniers vingt ans avaient compromis beaucoup leur état et interrompu le progrès normal de l'économie forestière. C'est pourquoi les institutions d'économie forestière de l'avenir devraient faire de grands efforts pour le redressement de la culture et de l'économie forestières.

042
6254
B1
(1986)

Проф. Б. Іваницький

ГОЛОВНІ СТАДІЇ РОЗВИТКУ
ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА
НА УКРАЇНІ